

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ	125
ՉՐԱՔԵԱՆ Հ. ՔԵՐՈՎԻՔԻ. — Կաթողիկէ թուղթերու խմբագիր մեկնութիւն (Շար.)	125
ՊԱՏՄԱԿԱՆ	131
ՊԵՏՐՈՎԻՉ ԳՐԻԳՈՐ ՎՐԴ. — Ստեփանոս Ե. Սալմաստեցի Կաթողիկոս էջմիածնի (Շար.)	131
ՏԷՐ ՄՈՎՍԵՍԵՍԻԱՆ Հ. ՍԱՀԱԳ. — Քննական պատմութիւն Բագրատունեաց թագաւորութեան անկումէն մինչեւ մեր օրերը (Շար.)	137
ՔԻՐՈՍԵԱՆ Յ. — Դարձեալ Իսրայէլ Օրէի մասին	155
ԾԻՍԱԿԱՆ	149
ՀԱՅՈՒՆԻ Հ. ՎԱՐԴԱՆ. — Պատմութիւն Հայոց Աղօթամատոյցին (Շար.)	149
ՀՆԱԳՐԱԿԱՆ	164
ՉՐԱՔԵԱՆ Հ. ՔԵՐՈՎԻՔԻ. — Ս. Ղազարու Մատենադարանին ամենափոքրիկ Աւետարանը	164
ԳՐԱԿԱՆ	167
ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԻԱՆ Հ. ՎԱՀԱՆ. — Հին օրեր	167
— — — Աղթմարցի	168
ԱՐՄԷՆ ԵՐԿԱԹ. — Սուրբ Հայրենիք	168
ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ	169
ՔԻՐՈՍԵԱՆ Յ. — «Աշխատութիւններ Հայաստանի Պետ. Պատմ. Թանգարանի»: Հտ. Ա-Ե:	169
— — — «Իրան հայ վիմագրութեան», Ս. Գ. Բարխուդարեանի	172
— — — «Պատմութիւն Հայոց» Կիրակոս Գանձակեցիի (Հրտ. Կ. Ա. Մեղիք-Օհանջանեան)	173
— — — «Բարբառ Յիսկիւրեայի» կամ Վերաց պատմութեան հին հայերէն թարգմանութիւնը	175
— — — «Մայր ցուցակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց երուսաղէմի, հտ. Ե.» Նորայր Եղսկ. Պօղարեանի	176
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՐՁԱԳԱՆԳ	178-9
Ն. Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԻԳ. ՊԱՊԻ Շնորհաւորական նամակը՝ Երնջ. Միթար Արքայօր յուշարձանի նաւակատիւին առթով	178-9
Հ. Ն. Տ. Ն. — Երնջ. Միթար Արքայօր պղնձէ նորակերտ արձանին նաւակատիւը (12 Օգոստոս, 1962)	180
Ճառեր եւ անոնց թարգմանութիւնները	185

SOMMAIRE

PHILOLOGIE	PAGE
TCHERAKIAN P. CHERUBIN. — Chânes exégétiques des Epîtres Catholiques. Introduction III (Suite)	125
HISTOIRE	
PETROWITCZ GR. — Etienne V ^o de Salmaste, Patriarche d'Etchmiazine (Suite)	131
DER MOVSESSIAN P. SAHAG. — Histoire critique depuis la décadence des Bagratides jusqu'à nos jours (Suite)	137
KURDIAN H. — La question d'Israel Ori	155
LITURGIE	
HATSOUNI P. VARDAN. — Histoire du Bréviaire Arménien (Suite)	149
PALEOGRAPHIE	
TCHERAKIAN P. CHERUBIN. — L'Evangélique le plus petit de la Bibliothèque de St. Lazare	164
LITTERATURE	
HOVHANNESSIAN P. VAHAN. — Jours passés	167
— — — Le poète d'Aghthamar	168
ARSEN YERGATH. — Sainte Patrie	168
RECENSIONS	
KURDIAN H. — «Oeuvres du musée d'histoire de l'Arménie», vol. I-V	169
— — — «Archives des inscriptions arméniennes» de S. G. Bar-khudarian	172
— — — «Histoire de l'Arménie» de Kirakos de Gantzak, publiée par K. A. Melik-Ohandchian	173
— — — L'Ancienne traduction arménienne de l'Histoire de la Géorgie	175
— — — «Catalogue des Manuscrits arméniens de Jérusalem», publié par l'Ev. N. Bogharian	176
ECHO ARMENIEN	
Lettre de S. S. Jean XXIII	178-9
P. N. D. N. — L'inauguration du monument du Vén. Abbé Mekithar (12 Août, 1962)	180
— — — Discours	185

ԿԸ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ «ԳԱՆՈՒՍ ԿԻՎՈՒՆԵԿԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԵԱՆ» ՆՊԱՍՏՈՎ
PUBLIE AVEC LE CONCOURS DE LA «FONDATION CALOUSTE GULBENKIAN»

ՏԱՐԵԿԱՆ ԲԱԺՆԵԳԻՆ

PRIX DE L'ABONNEMENT ANNUEL

Խաղիկայ համար . . .	3500 Լիր	Pour l'Italie. . .	3500 Lires
Արտասահմանի համար . . .	8 Տրլար	Pour l'Etranger . . .	8 Dollars
Մեկ թիւը՝ 250 Լիր . . .	0,50 Տրլար	Le Numéro: 250 Lires - 0,50 Dollars	

1843 ~ 1962
ՃԻ. ՏԱՐԻ
ԹԻԻ 6 - 8
ՅՈՒՆԻՍ - ՕԳՈՍՏՈՍ

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ~ ԳՐԱԿԱՆ ~ ԳԻՏԱԿԱՆ ~ ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ

Revue P A Z M A V E B

CXX^e année, 1962, N. 6 - 8 Juin - Août

ԿԱԹՈՂԻԿԷ ԹՈՒՂԹԵՐՈՒ
ԽՄԵԱԳԻՐ ՄԵԿՆՈՒԹԵՐՆ

(Շար. տե'ս «Բազմավեպ» 1962, ք. 3-5, էջ 60)

Գ.

ՀԱՅ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉԸ

Չամչեան տարակուսած եւ հերքած է մեկնութեան Շնորհալիին պատկանիլը. «Յայտ օրինակի, կը գրէ, (գրեալ է Հոռմկլայ ի թուին հայոց ՈՒՅ=1198) որ երեւի գաղափարեալ ի բուն ձեռագրէ Շնորհալույն (Վկայար. Սարգսի զօր.ի), ի սկզբան անդ կայ գրեալ եւ մեկնութիւն ինչ թղթոց կաթողիկեայց՝ համառօտ ուճով՝ հաւանաբար հաւաքեալ ի բանից վարդապետացն յունաց եւ յասորոց, յանուանէ յիշատակելով: Այլ թէ ո՞վ ոք ինչ յօրինող եւ հաւաքող այսր մեկնութեան, ոչ ինչ յիշատակի անդ. իսկ ի միւս օրինակի՝ որ գրեալ զինի Ժամանակաց ի թուին հայոց 227=1335, յԱրտաղ դաւառի, ի վանս Թաղէի, առ օրինակոյն ի վախճանի՝ թէ զայն արարեալ ինչ նա ինքն Ներսէս Շնորհալին. եւ զայդ թուի մակարեւրութեամբ ասացեալ,

ապա թէ ոչ՝ ի պէս պէս նշանաց յայտ է թէ ոչ է նորա. այլ գուցէ գործնակ ինչ նորին գրեալ եւ թողեալ ինչ Շնորհալին ի Հոռմկլայ»¹:

Նոր Հայկազեան բառարանի յառաջաբանը գրողը, մասամբ կը խոսորի Չամչեանի կարծիքէն երբ կը գրէ. «Շղթայ մեկնութեան եօթանց թղթոց կաթողիկեայց, առեալ ի թարգմանութենէ նախնեաց, եւ շարկապեալ եւ յարմարեալ որպէս երեւի, մասամբ ի Շնորհալույն եւ մասամբ ի միոյ ի յաջորդաց նորա, կամ ի Գրիգորէ Ապիրատայ. զի ի վերջարանս կրկին հին օրինակաց եղելոց ի մեր ձեռս կան այլ եւ այլ յիշատակարանք՝ կրկին կարծեաց նշանակք»²:

Սոմալեան³ եւ Զարրհանէլեան⁴ Շնոր-

1 Չամչեան, Պատմ. Հայոց, հտ. Գ. էջ 86:
2 ՆՃԲ. յառաջարան, էջ 17:
3 Quadro della stor. let. 1829, էջ 88:
4 Պատմ. Հյկ. Դպր. 1886, էջ 615-6: Տպ. 1897, էջ 634:

հալիի կ'ընծայեն այս մեկնութիւնը, եւ առաջինին տարտամ կերպով յիշածը՝ վերջինս յիշատակարաններով կը հաստատէ:

Հ. Բ. Սարգիսեան եւս առանց երկբայութեան Շնորհալիի կու տայ Կաթողիկէ թուղթերու այս շղթայ մեկնութիւնը, աւելցնելով. «Մեզի զարմանք կը պատճառէ տեսնել թէ ինչպէս Ներսէս 506 էջերու մէջ կ'ամփոփէ, կը ճառէ ու կը պարզարանէ լուրը եւ շնորհագեղ ոճով ամբողջ կարեւորը»⁵:

Հ. Ալիշան կ'ստորոգէ հաստատել Շնորհալիի իբր հեղինակ այս մեկնութեան, ըսելով. «Սա ինքն հայրապետս Ներսէս ալ հաւաքած է Կաթողիկէ թուղթերու համառոտ մեկնութիւն մը ի բանից Ս. Հարց, որոյ հին օրինակ մը կը գտնուի մեր ձեռքը, գրուած իր մահուընէն 26 տարի ետեւ, յամի 1198, յորում հեղինակին առնուն յիշատակարանին մէջ քերուած է. այլ ուրիշ օրինակ մը (229 թուին գրւած չափերը) յայտնապէս կը վկայէ թէ հեղինակն էր «Հայրապետական արժանացեալ շնորհի եւ վարդապետական միճակեալ աստիճանի, Տէր Ներսէս, մականուամբ Կլայեցի, հմտաւիրացն հետեւելով պարուց» եւն. եւ այս կրնայ լուծանել ոմանց տարակոյսը՝ որ իրեն չեն համարիր այս գրուածը. զոր մանաւանդ պէտք էր հաստատել մեր օրինակին մէջ անմիջապէս թղթոց մեկնութենէն վերջը՝ Շնորհալույ գրած կամ սրբագրած Ս. Սարգսի վկայարանութիւնն, եւ գրոց նախագաղափարն՝ Շնորհալույ եղբորորդույ Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոսին ըլլալն: Այս մեկնութիւնս Սարգսի գրածին պէս միատարր մեկնութիւն չէ, այլ Ս. Հարց խօսքերն հատուած հատուած շարած եւ իրարու ագուցած, անուննին ալ նշանակելով»⁶:

Սակայն Սիսուանի մէջ, նոյն Հ. Ալիշան խօսելով Կաթողիկէ թուղթերու մեկնութեան վրայ, կը գրէ. «Որիչ ի նմանէ եւ սակաւուք երեցադոյն (քան զՆերսէս Լամբ.) եւ ոչ հեռի ի սահմանաց Կիլիկիոյ՝ յիշի եւ համանուն ոմն Տէր Ներսէս, որ եւ եպիսկոպոս եղեալ է, որպէս թուի, ի Դրագարկ. առաջնորդ տեղւոյն Տէր Բարսեղ տուեալ բերել ի Կ. Պոլսոյ զմեկնութիւն Կաթողիկեայց, տայր թարգմանել ի Լամբրուն ձեռամբ Գրիգորի Դպրի, զոր կարծեմ հռչակաւոր Սկեւոացին ի պատանեկութեան կամ յերիտասարդութեան տիս գոյով, եւ արդէն հմուտ յոյն լեզուի, եւ երկարակեաց լեալ վաթսուն եւս ամս յետ այսորիկ. բայց զի տակաւին դպիր էր եւ ոչ քաջալարժ, յիշեալս այս Ներսէս յարմարեաց (յամի 1163) յետ մահուան Տէր Բարսղի՝ ըստ քերթողական արհեստի զթարգմանութիւն զայն Կաթողիկեայց, որ անծանօթ է ինձ, եւ գրեթէ զուգաժամանակ գտանի մեկնութեանն Սարգսի Շնորհալույ»⁷:

Հ. Գալէմքեարեան ալ խօսելով Յովհ. Ա. Կաթ. Գլ. Ե. 7-8 համարներուն վերայ, եւ յիշելով՝ հայ մեկնութիւնները՝ կ'ըսէ. «Երկու Ներսէսներու (Շնորհալույ եւ Լամբրոնացույ) գործոց գոյութիւնը միայն գիտենք Հ. Գ. Չարբանէլեանի Մատենադրութեան Պատմութենէն, որոնցմէ Ն. Շնորհալույ բնագիրը կայ անտիպ Վենետիկի Միխիթ. Մատենադարանը»⁸: Գալէմքեարեան իր այս ուսումնասիրութեան մէջ չի յիշեր Կաթ. թուղթերու մեկնութեան Վիեննայի թ. 48 գրւած չափերը, գրուած 1725ին, որ Շնորհալիի ընծայուած մեկնութիւնը կը պարունակէ. սակայն վերը յիշուած բացատրութենէն կ'իմացուի՝ թէ իր ալ կարծիքն էր Շնորհալիի համարել այս մեկնութիւնը:

Իսկ Տաշեան իր Յուդակին մէջ նոյն

մեկնութիւնը առանց հեղինակի անունան կը յիշատակէ (էջ 234), եւ մի միայն սոյն գործին եւ Սարգիս Վ. ի մեկնութեան մէջ «չօչալման կէտեր» կը գտնէ (էջ 752): Սարգիս Շնորհալի իր Կաթողիկէ թղթերու մեկնութիւնը վերջացուցած է 1156ին, մինչ Կաթ. շղթայ մեկնութեանս թարգմանութիւնը եղած է հաւանօրէն 1163ին ու սրբագրուած 1176ին. ստուգիւ հետաքրքրական պիտի ըլլայ երկու մեկնութիւններուս համեմատութիւնը, փաստելու համար մեծանուն Տաշեանի ենթադրութիւնը:

Բարգէն Սրբազան Ներսէս Լամբրոնացիի գործ կամ սրբագրութիւն ըլլալը կը հաստատէ, հիմնուած Մեկնութեանս Անկիւրիոյ Կարմիր-Վանքի թ. 50 ձեռագրի յիշատակարանին վրայ. «Ձեռագրիս գրւածութեան եւ այլ հանգամանքներուն վերայ, կը գրէ, որոշ տեղեկութիւնք կը պակսին. բայց իր միակ եւ թանկագին Յիշատակարանին համեմատ՝ այս գիրքը թարգմանուած է 1163ին, եւ սրբագրուած՝ ու հետեւաբար գրչագրուած է 1176ին, Լամբրոն գղեակին մէջ, Ներսէս Լամբրոնացույն ձեռքով: Ձեռագրիս միակ յիշատակարանը գրուած է 228 եւ 229 էջերուն վրայ, վարի լուսանցքներուն վրայ, սապէս. «Ձայս գիրս Բարսեղ վարժապետն անուանի Առաջնորդ Դրագրիի սուրբ ուխտին ետ բերել փափաքանաւք ի Կոստանդնուպալէս եւ մինչդեռ թարգմանէր զսոյն Գրիգոր դպիր ի Լամբրոնոյ՝ վախճանեցաւ հայրն»⁹: Իսկ ես Ներսէս նուաստ ի Քրիստոս անագան ուրեմն վարժեալ եւ յարբունս հասեալ՝ յարմարեցի ըստ քերթողական արհեստի ի յիշատակ աշխատողացն. թարգմանեց (աւ) ի թու (ին) Ոժի (1163) եւ սրբագրեցաւ ի Ոժի (1176)»:

«Յիշատակարանս շատ պարզ է, կը յարէ Սրբազանը, Դրագարկի առաջնորդ Բարսեղ վրդ. Պոլսէն բերել կու տայ այս մեկնութեան յունարէնը եւ Գրիգոր դպիր կը թարգմանէ զայն հայերէնի, եւ թարգմանութեան միջոցին կը վախճանի Բարսեղ վրդ. թարգմանութիւնը կը կատարուի 1163ին, եւ ապա Ներսէս Լամբրոնացին, այն ատեն դեռ պատանեկիկ մը, ուսման վարժելէ եւ արբունքի հասնելէ ետքը, 1176ին, այսինքն թարգմանութեանէն 14 տարի յետոյ՝ Գրիգոր դպիր թարգմանութիւնը կը հայացնէ կամ կը կոկէ «ըստ քերթողական արհեստի»: Այս ձեռագիրը, ուրեմն, ուղղակի Ներսէս Լամբրոնացույն ձեռագիրն է: Լամբրոնացին Ներսէս ծնաւ 1153ին, քահանայ, վարդապետ եղաւ 1168ին, Տարսոնի Արքեպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ Ն. Շնորհալիէն 1176ին¹⁰, եւ վախճանեցաւ 1198 Յունիս 17ին¹¹: Ուրեմն Ներսէս Լամբրոնացին սրբագրեր է Կաթողիկեայց մեկնութիւնը՝ իր եպիսկոպոսութեան թուականին, 23 տարեկան եղած ատեն¹²:

Արդ, զանազան այս կարծիքները ամփոփելով՝ կարելի է եզրակացնել.

ա. թէ ձեռքերնիս գտնուած Կաթողիկէ թուղթերու խմբագիր կամ շղթայ մեկնութիւնը ամբողջական թարգմանութիւն մ'է յունարենէ եւ ոչ թէ նախնեաց թարգմանութիւններէն քաղուած, Ս. Ն. Շնորհալիի ձեռքով, հակառակ 1355ին գրուած ձեռագրի յիշատակարանին վկայութեան:

9 Հմտ. Սիսուան (էջ 231), ուր կ'ըսուի նաեւ թէ ի Դրագարկ թաղուողներէն մէկն եղաւ յամի 1162 «եւ ամենագովելին Բարսեղ վրդ. աստուածաշնորհ եւ բանական յոյս, երկիւղած յԱստուծոյ, եւ առաքինի ի պահս եւ յաղօթս, հմուտ հին եւ նոր Կտակարանաց Աստուծոյ, բարեխօս եւ օգնական ամենայն զրկելոց»:

10 Սխալ է այս թուականը, որովհետեւ Ն. Շնորհալին վախճանեցաւ 1173ին, կը գրէ Գարեգին Կաթող. (Յիշատակարան, էջ 446): Հմտ. Չարբ. Հայկ. Թարգ. էջ ԻԹ: Սոփեթ ԺԳ, ուր կ'ըսուի 1173 Օգ. 13, հինգշաբթի:

11 Ըստ Հ. Ալիշանի յուլիս 14ին. Սիսուան, էջ 452, 469:

12. Հնդ. Ամս. 1915, էջ 73-5:

5 Dei tesori patr. e biblici, 1897, էջ 49:

6 Շնորհալի եւ պարագայ իւր, էջ 115-6:

7 Սիսուան, էջ 516: Հմտ. Չարբ. Հայ Հին

Կար. տպ. 1932, էջ 706:

Հնդ. Ամս. 1906, էջ 228:

բ. Թէ Դրազարկի առաջնորդ Տէր Բարսեղի Կ. Պոլսէն բերել տուած յունարէն բնագրի վրայէն Գրիգոր Գալիթ Թարգմանած է:

գ. Ներսէս Լամբրոնացի շատ հաւանութիւն եղած ըլլայ սրբազրոյդ, որովհետեւ «քերթողական արհեստի» յարմարցնելու բացատրութիւնը նոյն Լամբրոնացիի Յայտնութեան գրքի մեկնութեան Թարգմանութեան համար ալ գործածուած է: Եւ կը հաստատուի մատենադարանիս հնագոյն, այն է 1198ին գրուած ձեռագրին անուղղակի վկայութեամբ՝ թէ ժամանակաւ Յովհաննու Յայտնութեան մեկնութիւնն ալ կը պարունակէր, փաստ մը՝ որով Ներսէս Լամբրոնացի երկու մեկնութիւններուն ալ սրբազրոյդ եղած ըլլայ: Հաւանական է դարձեալ որ աւելի Ներսէս Լամբրոնացիին ընծայելու է Կաթ. Թուղթերու մեկնութեան վրայ որ եւ է աշխատանք՝ քան թէ Շնորհալիի. որովհետեւ Լամբրոնացիի աշակերտ Խաչատուր պաշտօնէի ողբերուն մէջ կայ ակնարկ մը¹³, մինչ Ս. Ներսէս Շնորհալիի կենսագիրը՝ որ այնքան մանրամասնութիւններու կ'իջնէ նկարագրելու համար վարքը, եւ երբ մի առ մի կը յիշէ անոր գրական աշխատութիւնները, չի յիշատակեր մեր այս մեկնութիւնը. ինքը որ համեմատաբար մօտ էր սուրբին ժամանակին, աւելի բան մը պէտք էր գիտնար՝ քան Յիշատակարաններու գրիչները յաջորդ տարիներուն¹⁴:

Մեկնութեան Թարգմանիչ՝ Գրիգոր Գալիթը՝ Հ. Ալիշան եւ Զարրհանէլեան կը նոյնացնեն Գրիգոր Սկեռացիի հետ: Իսկ Շնորհալիի եղբորորդի՝ Գրիգոր Զ. Ա. պիրատ կաթողիկոսն ալ, որ յիշատակարաններու մէջ կը յիշուի, ո'չ թէ յօրինող կամ Թարգմանող եղած է Կաթողիկէ

Թուղթերու մեկնութեան, այլ անոր նախադրարարը կամ հայերէն բնագիրը տուողը՝ որու վրայէն օրինակեր է 1198ին Յակոբ գրիչ մատենադարանիս թիւ 1462 ձեռագիրը:

Հուսկ, եզրակացնելով, պիտի ըսենք թէ մեր ձեռագիրներու Յիշատակարաններու հակասական վկայութիւններն են որ առիթ տուած են մեր մատենագրութեամբ զբաղողներուն՝ Շղթայ մեկնութեան հեղինակ համարել երկու Ներսէսները, կամ մերթ մէկը եւ մերթ միւսը. անլուծանելի երեւոյթ մըն ալ է որ մինչ մատենադարանիս հնագոյն ձեռագիրը, գրուած 1198ին, Յիշատակարանին մէջ պարապ մը թողլով զանց կ'ընէ հեղինակին անունը, թերեւս նոյնին հետեւելով, նոյնպէս մեր մատենադարանի 1335ին գրուած ձեռագիրը, հեղինակին անունը գրելէն ետքը՝ կու գայ զայն քերթելու, նոյնքան մեղի անձանօթ պատճառով:

Դ.

Ս. ՂԱԶԱՐՈՒ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ
ՀԱՅԵՐԷՆ ԳՐԱՍԳԻՐՆԵՐ
ԿԱԹՈՂԻԿԷ ԹՈՒՂԹԵՐՈՒ
ԽՄԲԱԳԻՐ ՄԵԿՆՈՒԹԵԱՆ

Մատենադարանիս մէջ կը գտնուին հինգ ձեռագիրներ:

Առաջինը՝ թիւ 1462, գրուած է Հռոմ-կրայ Ունէ=1198 թուականին, հին բոլորգիրով՝ իբր միջին երկաթագիր. ի սկզբուն թերթ մը պակասաւոր, որ յետոյ ուրիշ ձեռքէ մը՝ դարձեալ բոլորգրով՝ լրացուած է. կան դարձեալ տարբեր գրչութեամբ զանազան էջեր (19, 29, 32-33, 51-2, 56-8, 128, 170, 205, 242, 276, 293, 294, 312-3, 333-5, 351-2, 370-2, 376, 390-505), որու պատճառը կու տայ գրիչը յիշատակարանին մէջ, եւ չի հասնիր գլխաւոր գրչին ճարտարութեան, հեռանալով նաեւ կէս երկաթագիր ձեւէն: Գրութիւնը միասին է, եւ մեկնութիւնը կը բռնէ ամբողջ 27 թերթ, 505 էջ: Մին-

չեւ 19րդ թերթը տասը թուղթերէ կը բաղկանան թերթերը, եւ յետոյ ութը, ի բաց առեալ առաջին եւ վերջին թերթերէն, որոնք թէպէտ տասնական թուղթերէ կը կազմուին, սակայն սկիզբը երեք թուղթ, եւ վերջը էջ մը դատարկ թուղթով է. իւրաքանչիւր էջ 23 տողէ ձեւացած է: Մեծութիւնն է 17×25: Գրիչը՝ Յակոբ, հրամանով Ստեփանոսի, Տիրացու մականունանալ: Մեկնութեան կը հետեւի Ս. Սարգսի վկայարանութիւնը եւ հուսկ գլխաւոր յիշատակարանը՝ որ ինք էջ կը բռնէ, եւ ուր դժբախտաբար քերտած է մեկնութեան հեղինակին անունը:

Յիշատակարանս կ'ակնարկէ թէ բացի Կաթողիկէ Թուղթերու մեկնութեանէն եւ Ս. Սարգսի զօրաւարի պատմութեանէն, ձեռագրիս մէջ բովանդակուած էր երբեմն նաեւ «տեսիլքը մաքրացելոյն ի կըրական ախտից», այն է՝ Յովհաննէս Առաքեալին Յայտնութիւնը, եւ այս կրնայ ըլլալ պատճառը զրջագրիս առջեւի մասին պակասաւոր ըլլալուն, այս առաջին մասը անջատուած ըլլալով ամբողջութեանէն: Կան ուրիշ մանր յիշատակարաններ ալ, եւ 487 էջին ստորեւը կը գտնենք «Մարտիրոսի գրած» ծանօթութիւն մը, ուսկից կարելի է հետեւցնել թէ սա ըլլայ ձեռագրիս երկրորդ գրիչը:

Յակոբոս Առաքեալի Թուղթին մեկնութիւնը կը գրաւէ մինչեւ 90րդ էջը. Պետրոսի առաջին Թուղթինը կ'աւարտի 192 էջով, իսկ երկրորդ Թուղթը կը հասնի 245 երեսը: Յովհաննու Ա. Թուղթին մեկնութիւնը գրքին մեծամասնութիւնը կը կազմէ, որովհետեւ 246-450 էջերը կը բռնէ. իսկ երկրորդ Թուղթի մեկնութեանը համար 451-462 երեսները կը բաւեն: Նոյնպէս Գ. Թուղթին մեկնութիւնը 462-470 էջերուն մէջ կը բովանդակուի. մինչ Յուդայի Թուղթը 471 էջէն մինչեւ 505 կը տարածուի:

Առաջին ձեռագրին նկարագրութիւնը երկարեցաւ իր հնութեանը համար:

Երկրորդ օրինակը (թիւ 951) գրուած է

հին բոլորգրով եւ սեղմ գրութեամբ Արտագ. Թագէի վանքը, 1335ին (227), Ստեփանոս գրչէ. գրել տուողն է Յովհաննէս քահանայ, յաշխարհէն Կիլիկիոյ, ի նահանգէն Սսոյ, որդի տէր Մարտիրոսի, ինչպէս կը տեղեկանանք 164րդ էջի յիշատակարանէն, եւ ուր նախընթաց թ. 1462 ձեռագրի յիշատակարանին նման դատարկ ձգուած է Թարգմանչին անուանը: Ի՞նչ վը նշանակէ անուն մը գրելու չափ տեղւոյն այս դատարկութիւնը, եւ մեր Մատենադարանի այս երկու ձեռագիրներուն համաձայնութիւնը:

Երրորդ ձեռագիրն է թ. 401, նոսրգիր, գրուած ՌձԿԹ=1720ին, ի Կ. Պոլիս, Սարգիս Շնորհալիի Կաթողիկէ Թուղթերու համառօտ մեկնութեան վերջ: Գրիչը՝ Կարապետ վարդապետ, յօրինած է (էջ 1-26) Սարգսի ընդարձակ մեկնութեան ճառերուն համարները եւ գլուխներու յառաջարանը «Կարապետի անարժան գրչի արարեալ զգանկս Սարգիս գրոցս» սկզբնատառերով, որ տպագրուած է Սարգիս Շնորհալիի մեկնութեան վերջը (էջ 849-870): Այս ծանօթութիւնը որ Հ. Մկրտիչ Վ. Աւգերեանի է, ձեռագրիս սկիզբը աւելցուած թղթով մը, կը շարունակուի հետեւեալ տեղեկութիւններով. Կաթողիկէ Եօթը Թուղթերու Յառաջարանը՝ «Զփոքունս փոքումբք ինչ յանդիմանոց» սկզբնաւորութեամբ, թէպէտ Սարգիս Վարդապետէ գրուած կ'ըսուի, բայց բառ առ բառ օրինակուած է Կաթողիկէ Թուղթերու սկիզբը. գրուած Աստուածաշունչի յառաջարանէն. դուցէ գրիչը Սարգսի համարած է, տեսնելով որ Յովհաննու Ա. Թուղթին յառաջարանն ալ նոյնպէս կը սկսի: Նմանապէս իւրաքանչիւր Կաթողիկէ Թուղթի գլուխներու ցանկը Աստուածաշունչի նախադրութիւններէն առնուած է:

Գալով Կաթողիկէ Թուղթերու խմբագիր մեկնութեան, ձեռագրիս չունի յիշատակարան. իւրաքանչիւր Թուղթի սկզբնաւորութեան՝ կան լուսանցադարձեր եւ թուանգիր են առաջին գրերը: Իսկ Սար-

13 Հմմտ. Հայապատում, էջ 419, 433. Եւ ԺԵ Սոփեթ, էջ 39 Եւ Սիսուան, էջ 95:

14 Հմմտ. Հայապատում, էջ 372. Եւ ԺԴ Սոփեթ, էջ 9-83:

զիս Շնորհալիի մեկնութեան սկիզբը ճարտարօրէն գծուած են երկններանդ կիսախորան եւ ծաղկեփունջ լուսանցաղարդ. եւ ճակատը վը դարձարէ Կաթողիկէ թուղթերու չորս հեղինակներուն պատկերներով, որոնցմէ Պետրոս առաքեալ՝ բանալիով, Յովհաննէս Աւետարանիչ՝ սկիւնով, եւ Յակոբոս ու Յուդա՝ իրենց չարչարանքի գործիներով բարձր կը բռնեն սիւնադարձ կաթողիկէն, խաչաբարձ զմբէթով, կեդրոնը՝ ծաղկաման եւ փունջով ծաղիկ:

Չորրորդն է թ. 1381 կաշեկաղմ ձեռագիրը, միջակ դիրքով, բոլորդէր, ՆԻ = 420 էջով, առանց որեւէ յիշատակարանի, հաւանօրէն երեքասաներորդ դարու գրութիւն: Սկիզբի տասը թուղթերը կրկնութիւն են Պետրոսի երկրորդ թուղթի Գ. գլուխի Տրդ համարի մեկնութենէն մինչեւ Յովհաննէս Ա. թուղթի Տրդ համարի մեկնութիւնը, որ ամբողջութեամբ կը գտնուի իր կարգին: Յակոբ Առաքեալի թուղթը կը սկսի Ա. էջով:

Հինգերորդ օրինակը, թ. 656, կաշեկաղմ բոլորդէր մը, գրուած ի թուին Հայոց ՉԽ = 1291, Դաւիթ քահանայի Եսայիայ մարգարէութեան մեկնութեան (էջ 3-467) կցուած, որ գրուած է ՉԾԱ = 1302 թուականին: Կաթողիկէ թուղթերու խմբագիր մեկնութիւնը կը սկսի 471 էջէն եւ կ'աւարտի 680 էջով, ուր կայ նաեւ համառօտ յիշատակարան մը, որու մասին յետոյ:

Այս օրինակներէն զատ, մատենադարանի ձեռագիր ցուցակին մէջ կը յիշուին Կաթողիկէ թուղթերու մեկնութեան երկու հատուածներ. առաջինը՝ Միջակ կոչուած Տօնապատճառի մը մէջ, (թ. 1205) երես 447-460: Իսկ երկրորդը՝ Հ. Սուքիաս Պարոնեանի Փաբիգու Մատենադարանէն 1864ին գաղափարած հաւաքումին մէջ (թիւ supp. 48 բուրգզգեալ ձեռագիրէն), զոր կը յիշատակէ նաեւ Հ. Բ. Սարգիսեան իր Ցուցակին մէջ (էջ 1230-1) «Ոսկեշղթայ կամ խմբագիրք մեկնութեան Կաթողիկէ թղթոցն անուանելով,

եւ կը բովանդակէ Յակոբ Առաքեալի Գլ. Բ. 2 համարի մեկնութենէն, Կիւրղի վկայութեամբ, մինչեւ Ե. գլուխի Տրդ համարի մեկնութիւնը, Ոսկերեքանի վկայութեան մէկ մասով: Վերջինս կը գրտնուի Մատենադարանիս Հաւաքումն Բանից Նախնեաց ԺԹ. (ըստ Սարգս. ԺԷ.) հատորի մէջ (Ձեռ. Թ. 640):

Մեր Մատենադարանի վերոյիշեալ հինգ ամբողջական օրինակներէն եւ երկու հատուածներէն վերջ կ'արժէ մասնաւորապէս յիշել Գարեգին Կաթողիկոսի «Յիշատակարանը Ձեռագրաց»էն, «Հաւաքումն մեկնութեան Եւթանեցունց Թղթոցն Կաթողիկէայց» Անկիւրիայի Կարմիր-Վանքի թ. 50 ձեռագիրը (ըստ Բարգէն Կաթողիկոսի անտիպ Ցուցակին՝ էջ 248) որուն համեմատ «Ձեռագրիս գրչին, գրութեան ժամանակին, տեղւոյն, եւ այլն մասին տեղեկութիւնը կը պակսին, բայց իր միակ թանկագին յիշատակարանին համեմատ՝ այս գիրքը թարգմանուած է 1163ին եւ արտագրուած 1176ին, Լամբրոնացի Ներսէսի ձեռքով. այնպէս որ առանց վարանման պիտի ըսէի թէ Ձեռագրիս գրիչն է նոյն ինքն Լամբրոնացին Ներսէս, Տեղը՝ Լամբրոնի գղեակը, եւ ժամանակն ալ 1176: Այս ենթադրութեամբ էր որ ցուցակիս ձեռագրն ալ գրի 1176»?:

Գարեգին Կթղ. Յովսէփեանց «Յիշատակարանը Ձեռագրաց»ի մէջ (էջ 1008-1010) կը յիշէ ուրիշ ձեռագիր մըն ալ Կիւրոսի Մակարայ վանքի, Կաթողիկէ թուղթերու մեկնութեան, բոլորդէր, Ստեփանոս գրչէ, գրուած հաւանօրէն 1250ին: Սակայն ձեռագրին Յիշատակարանէն եւ Գարեգին Կթղ.ի ծանօթութիւններէն կարելի չէ իմանալ թէ խմբագիր մեկնութեան կը վերաբերի, թէ Սարգիս Շնորհալիի մեկնութեան մէկ օրինակն է:

(Շարունակելի)

Հ. ՔԵՐՈՎԱԲԷ Ա. ԶՐԱՔԵԱՆ

ԴԻԻԱՆԱԿԱՆ ՆԻԹԵՐ

ՍՏԵՓԱՆՈՍ Ե. ՍԱԼՄԱՍՏԵՑԻ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԷԶՄԻԱՍԵՆԻ

(1543 - 1552)

(Շար. տե'ս «Բագմավէպ» 1962, Բ. 3-5, էջ 86)

Բ.

ՍՏԵՓԱՆՈՍ Ե. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԼԵՀԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

Ստեփանոս Սալմաստեցի 1550ի Ապրիլի վերջերը, հրաժեշտ առնելով Յուլիոս Գ. Պապէն, թողուց յաւիտենական քաղաքը եւ ուղղուեցաւ դէպի Վիեննա, Կարոլոս Ե. կայսեր այցելութիւն տալու համար: Թէ է'րը Վիեննա հասաւ եւ ի'նչ ստացաւ յիշեալ կայսրէն՝ հայկական դատին ի նպաստ, ոչ մէկ տեղեկութիւն ունինք. որովհետեւ, ինչպէս վերեւ ըսինք, Վիեննայի դիւաններու մէջ ոչինչ գտած է Հ. Ն. Ալիքեան այս հարցին նկատմամբ: Միայն գիտենք աւանդութենէ՝ թէ Հայոց կաթողիկոսը Վիեննայի արքունիքին մօտ չորս ամիս մնացած է²⁸: Իսկ թէ է'րը հասաւ Լեհաստան, կարելի չէ ճշգրտօրէն որոշել. սակայն յայտնի է որ 1550ի Դեկտեմբեր 19ին առաջ արդէն իսկ Լեհաստան կը գտնուէր: Արդարեւ Լեհապոլսոյ դատական վճիռներու հաւաքածոյին մէջ նշանակուած կը գտնենք հետեւեալ տեղեկութիւնը, զոր լեհերէնէ վը թարգմանենք. «Ք Կրակով, 1550 Դեկտ. 19, Օգոստոս Սիկիզմոնտ Թագաւորը ապահարկ կ'ընէ Հայոց Պատրիարքը, Ստե-

փանոս Լէոպոլսեցին՝ տարեկան տուրքէն, որ սովորութիւն էր վճարել Զատիկի շրջանին»²⁹: Հարկ է, սակայն, այստեղ նկատել որ դատական վճիռներու խմբագիրը լաւ հասկցած չէ վերոյիշեալ արքայական առանձնաշնորհումին բուն իմաստը: Մենք հոս կու տանք սկզբնաղբի վաւերագրին թարգմանութիւնը:

«Սիկիզմոնտ Օգոստոս, Աստուծոյ շնորհօք՝ Թագաւոր Լեհաստանի ... կը յայտարարենք ներկայ նամակով ամէնուն, որոնց կը վերաբերի, թէ մեր քանի մը խորհրդականներու բարեխօսութեան վրայ՝ զոր երեւելի Ստեփանոս Լեոպոլսեցի հայ Պատրիարքին ի նպաստ մատուցին մեզի, որոշեցինք որ իրեն յանձնուի եւ ընծայուի այն տուրքը, զոր Լեոպոլսոյ Հայերը սովոր էին մեզի տալ ամէն տարի Զատիկի տօնին. ուստի, մենք մեր այս նամակով զայն կու տանք ու կը նուիրենք իրեն, սահմանելով որ ամէն տարի ստանայ զայն, որքան ժամանակ որ մեզի հաճոյ թուի:

Ուստի կը հրամայենք մեծանուն Կոմս Յովհաննէս պալատական՝ Թէչինի, Սանտոմիրայի, Լուպլինի եւ Լէլիովիայի կուսակալին, Ռուսիոյ եւ Սանտոմիրայի մեր հարկահաւաքին, որ այն տուրքը, ինչ գումար ալ ըլլայ, յանձնէ կամ հրաման տայ յանձնել վերոյիշեալ Ստեփանոսին,

28 Բժշկեանց, ձմապարհոքոքութիւն ի Լեհաստան, Վեներիկ, 1830, էջ 107:

29 Akta Grodzkie i Ziemske (Լեհերէն), Lwów, 1884, t. X, p. 59, nr. 882.